

ESCHATOLOGIE JAKO JÁDRO KŘESŤANSKÉHO UČENÍ A TEOLOGICKÁ DISCIPLÍNA A JEJÍ „DE-ESCHATOLOGIZACE“ V MODERNÍ ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTI

KATEŘINA HLAVÁČOVÁ

HUSITSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY
HUSSITE THEOLOGICAL FACULTY OF CHARLES UNIVERSITY
hlavakat@gmail.com

ESCHATOLOGY AS THE CORE OF CHRISTIAN DOCTRINE: THEOLOGICAL DISCIPLINE AND ITS “DE-ESCHATOLOGIZATION” IN MODERN WESTERN SOCIETY

Abstract: The twentieth century shows a renewed interest in Christian eschatology, which must be understood in the context of the rise of liberal theology in the nineteenth century based on ideas stemming from the European Enlightenment, especially its emphasis on the role of reason and personal experience. In a somewhat parallel but fundamentally different way, changes in eschatological thinking are also taking place in the United States, where the slower process of the “unlearning” of Christian faith and doctrine is largely due to the influence of the religious heritage of Puritanism and revivalism, the experience of the Civil War and the consequent conflict between liberal and conservative theologies, enabling the survival of a Christian eschatology characterized by a ‘radical’ millennial expectation, while in Europe, following the general disillusionment with the optimistic vision of a progressive society in the early and first half of the twentieth century, the Christian eschatology has become more and more popular. In the first half of the twentieth century, some Protestant theologians returned to a futuristic and transcendent version of eschatology, but in an already highly intellectualized and de-mythologized form, open to dialogue with modern science and taking into account the plurality of religions and truths in postmodern society.

Keywords: eschatology; millennialism; Enlightenment; Protestantism; demythologization

THEOLOGICAL REVIEW, Vol. 94, 2023, No. 3 - 4, Number of Article 2, p. 223 – 245.

DOI: 10.14712/12117617.94.3-4.2

1. Úvod

Eschatologie se jako širší disciplína křesťanské teologie věnuje mnoha tématům souvisejícím s „posledními věcmi“ člověka a světa, a to včetně různých pojetí mileniálního očekávání. Teologická pozice vycházející ze způsobu výkladu Písma, je často, nikoliv však nutně, určena konfesivně a neodmyslitelně reflektuje intelektuální trendy a náladu (hrozby, obavy a naděje) dané doby, jejího historického, sociálního, kulturního a politického kontextu. Jak zdůrazňuje rakouská badatelka Judith Wolfeová „eschatologie, snad bezprostředněji a výrazněji než kterákoli jiná teologická oblast, odráží stav a úlohu křesťanské

církve ve světě v daném čase.¹ Pojem „eschatologie“ vznikl ze složení dvou řeckých slov *εσχάτος* *eschatos* („poslední“, „nejzažší“) a širšího pojmu *λόγος* *logos*, zde ve smyslu „nauky“.² Pojmy eschatologie i milenialismus jsou navzdory svým křesťanským kořenům v současné době aplikovány i mimo ryze křesťanský nebo „abrahámovský“ diskurz. Pojem eschatologie však není jednoznačný ani v rámci samotné křesťanské tradice. V užším smyslu představuje eschatologie křesťanské učení o „posledních věcech“ (*eschata*)³ člověka (mikrokosmická rovina) a kosmu (makrokosmická rovina). Křesťanské „eschatologické“ myšlení má své kořeny ve starověkém judaismu druhého chrámu, během kterého se v důsledku perzekucí a cizí nadvlády začínají objevovat apokalyptické texty, které Izraeli poskytovaly útěchu v naději brzké Boží intervence a nástupu nového věku bez utrpení a útlaku. Rané křesťanství začalo jako „židovské mileniální hnutí, které přežilo smrt svého zakladatele,“⁴ jehož výroky upozorňovaly na bezprostřední a zcela transcendentní příchod království Božího, radikálně proměňující současný stav věcí. V tomto smyslu má jejich obsah apokalyptický charakter. Tohoto přesvědčení byli i Jan Křtitel a apoštol Pavel, který ve svých epištolách dále rozpracovává nauku o radikální proměně světa a jeho transformaci v Boží království na zemi.⁵ Křesťanská víra je orientovaná směrem dopředu, k očekávanému konci, kdy bude konečně veškeré zlo poraženo a bude ustanovena nová země a nové nebe. Jde o „odvážnou naději“ vzdorující rezignaci ve světě plném násilí a destrukce, který je přesto stále stvořením Boha, který jej slíbil přetvořit do původně zamýšlené formy dokonalého daru.⁶ Rané křesťanství vyrůstá z apokalypticko-mesianistického proudu judaismu, ale současně je silně ovlivněno řecko-římskou filosofií a dualismem těla-duše

¹ WOLFEOVÁ, Judith. Eschatology. In: RASMUSSEN, Joel, D. S.; WOLFEOVÁ, Judith a ZACHHUBER, Johannes (eds.) *The Oxford Handbook of Nineteenth-Century Christian Thought*. Oxford: Oxford University Press, 2017. s. 676.

² RAE, Murray. *Christian Theology: The Basics*. Londýn, New York: Routledge, 2015. s. 113.

³ Plurál *eschata* myslí více než jednu věc a jde o častější užití pojmu. Setkáme se však také s naukou o konci (např. kosmu), tedy *eschatonu* (sing.), jeho význam však může být mnohoznačný. Adjektivum *eschatos* označuje (v klasické i biblické) řečtině něco, co je poslední a nejvzdálenější, a to jak v místním, časovém nebo hodnotovém smyslu. NOBLE, Thomas, A. Eschatology. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 296.; HORYNA, Břetislav. Eschatologie. In: PAVLINCOVÁ, Helena a HORYNA, Břetislav (eds.) *Judaismus. Křesťanství. Islám*. 2. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2003. s. 287.

⁴ LUKEŠ, Jiří. Milenialismus a jeho typy - Milénium a možné způsoby jeho interpretace. In: BIERNOT, David; LUKEŠ, Jiří; OSTRÁNSKÝ, Bronislav a VOJTÍŠEK, Zdeněk (eds.) *Konec tohoto světa: Milenialismus a jeho místo v judaismu, křesťanství a islámu*. Praha: Dingir, 2012. s. 83.

⁵ LUKEŠ. Milenialismus. s. 83.; WOLFEOVÁ. Eschatology. s. 676.

⁶ WALLS, L. Jerry. Introduction. In: WALLS, L. Jerry (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: Oxford Academic, <https://academic.oup.com/edited-volume/34387/chapter-abstract/291600661?redirectedFrom=fulltext>. [paywall]. [citováno prosinec 2023].

a alegorickou interpretací, který se projevila ve spiritualizaci představy o vzkříšení, Kristově druhém návratu a způsobu nástupu či podobě Božího království. Tento vývoj dal v období patristiky (přibližně 1.–7. století) vzniknout kombinaci představ o doslovném druhém příchodu a posledním soudu a současně o spirituálním vzkříšení a miléniu.⁷ Učení, které dnes označujeme jako eschatologické, bylo jako jeden z pilířů rané církve rozvíjeno církevními otci (Ignác z Antiochie, Justin Martyr, Tertullian, Origénes a nejvýznamněji Augustin) a následujícími generacemi křesťanských učenců. Tradiční eschatologie západního křesťanství vychází ze středověkého učení o „posledních čtyřech věcech“ – *quattuor novissima*: smrt, soud, nebe a peklo – jak je v díle *Čtyři knihy sentencí* (latinsky *Sententiarum libri quattuor*) definoval italský teolog a jeden ze zakladatelů středověké scholastiky Petr Lombardský (asi 1110–1160). Tento seznam posledních věcí bývá rozvětven o očistec, Kristův druhý příchod, vzkříšení, konec tohoto světa a příchod světa nového.⁸ Eschatologie se tradičně rozlišuje na dvě vzájemně související kategorie, a to na a) eschatologii *osobní* či *individuální*, zabývající se posmrtným životem – osudem duše člověka jako nositele osobní identity na konci času – zahrnující požadavky jednání ze strany člověka,⁹ navzdory závislosti jeho osobní spásy na aktu Boží milosti a b) *kolektivní* (univerzální či kosmickou), vztahující se k osudu celého lidstva a celého stvoření. Křesťanská eschatologie vyjadřuje (a prosazuje) lineární a nikoliv cyklické chápání dějin světa, čímž se liší od náboženských systémů jako jsou například buddhismus, hinduismus a další, který má svůj počátek v Bohu (Gn) a směřuje k Bohem stanovenému cíli (Zj).¹⁰ Křesťanství v tomto ohledu přebírá starozákonní zjevení o slibu a jeho budoucím naplnění, který je dán Abrahámovi a jeho potomkům (Gn 12,1-3)¹¹ a Davidovi (2S 7,11-16, 1Pa 17,11-14, potvrzeno

⁷ NOBLE. Eschatology. s. 296.

⁸ NOBLE. Eschatology. s. 297.; HORYNA. Eschatologie. s. 287.; GRIBBEN, Crawford. *Evangelical Millennialism in the Trans-Atlantic world, 1500-2000*. Palgrave Macmillan, 2011. s. 11.; BAUCKHAM, Richard. Eschatology. In: WEBSTER, John; TANNER, Kathryn a TORRANCE, Iain (eds.) *The Oxford Handbook of Systematic Theology*. New York: Oxford University Press, 2007. s. 306.

⁹ V tomto ohledu se například liší premileniální dispensacionalismus a smluvní teologie, neboť zatímco oba systémy zdůrazňují spásu prostřednictvím Boží milosti, teologové smluvní teologie mohou předpokládat požadavek víry ve Spasitele i v dobách Starého zákona (J 8,56, Ž 16,11, Jb 19,25-26), kterou však dispensacionalismus odmítá s ohledem na proměnlivý obsah víry v rámci každého věku (dispensace), a to za předpokladu progresivního zjevení. Ryrie to shrnuje následovně: „Základem spásy v každém věku je Kristova smrt; požadavkem spásy v každém věku je víra; objektem víry v každém věku je Bůh; obsah víry se v různých dispensacích mění.“ RYRIE, Charles, C. *Dispensationalism*. Chicago: Moody Press, 1995. s. 92-96.

¹⁰ VOJTÍŠEK, Zdeněk. Koncepte milenialismu. In: BIERNOT, David; LUKEŠ, Jiří; OSTŘANSKÝ, Bronislav a VOJTÍŠEK, Zdeněk (eds.) *Konec tohoto světa: Milenialismus a jeho místo v judaismu, křesťanství a islámu*. Praha: Dingir, 2012. s. 18.; WALLS, Introduction. Online.; RYRIE. *Dispensationalism*. s. 87. RAE. *Christian*. s. 113-114.; STYFHALS, William. Evil in History: Karl Löwith and Jacob Taubes on Modern Eschatology. *Journal of the History of Ideas*, vol. 76 (duben 2015), no. 2, s. 194.

¹¹ „I řekl Hospodin Abrahamovi: ‚Odejdi ze své země, ze svého a z domu svého otce do země, kterou ti ukážu.

NZ v Ž 1,5, Sk 2,25-32, 13,23, I 1,30-33 a Zj 22,16),¹² kterému Bůh slíbil, že z jeho pokolení vzejde Spasitel izraelského lidu. Proroci zpravují o dalších Božích slibech o přetvoření tohoto světa a lidstva do nového nebe a nové země, naději na věčný život a vzkříšení mrtvých. Je to tedy především Boží slib, který zakládá křesťanské eschatologické očekávání, potvrzené v Ježíši Kristu ukřižovaném a vzkříšeném.¹³

Samotný pojem se mimo německé prostředí plošně prosazuje až koncem 19. a začátkem 20. století a nahrazuje do té doby dominantní název té části teologických traktátů, jež se věnuje učení o „posledních věcech“ – *De Novissimis*.¹⁴ Z němčiny se pojem dostává do dalších jazyků a konfesí, odkud jej přebírá také religionistika a filozofie. Jeden z prvních, kdo pojem použil byl německý luteránský teolog Philipp Heinrich Friedlieb (1603–1663), žák ortodoxního luteránského teologa Johanna Gerharda (1582–1637), který nazval poslední kapitulu své *Dogmatiky* (1644) „*Eschatologia seu Florilegium theologicum exhibens locorum de morte, resurrectione mortuorum, extremo iudicio, consummatio seculi, inferno seu morte aeterna et denique vita aeterna*“ (česky „*Eschatologie nebo teologické Florilegium zobrazující pasáže o smrti, vzkříšení z mrtvých, posledním soudu, dovršení věku, pekle nebo věčné smrti a nakonec věčném životě*“). K rozšíření pojmu dále přispěl spis luteránského teologa Abrahama Calova (1612–1686), který použil výraz „*Eschatologia Sacra*“ jako název poslední části svého dvanáctisvazkového spisu *Systema locorum Theologicorum* (1655–1677), zabývajícího se diskusemi

Učiním tě velkým národem, požehnám tě, velké učiním tvé jméno. Staň se požehnaním! Požehnám těm, kdo žehnají tobě, prokleji ty, kdo ti zlořečí. V tobě dojdou požehnání veškeré čeledi země.“ Gn 12,1-3 ČEP.

¹² „ode dne, kdy jsem správou svého izraelského lidu pověřil soudce. Tobě jsem dopřál klid ode všech tvých nepřátel. Hospodin ti oznamuje, že on vybuduje dům tobě. Až se naplní tvé dny a ty ulehneš ke svým otcům, dám po tobě povstat tvému potomku, který vzejde z tvého lůna, a upevním jeho království. Ten vybuduje dům pro mé jméno a já upevním jeho královský trůn navěky. Já mu budu Otcem a on mi bude synem. Když se proviní, budu ho trestat metlou a ranami jako kteréhokoli člověka. Avšak svoje milosrdenství mu neodejmu, jako jsem je odňal Saulovi, kterého jsem před tebou odvrhl. Tvůj dům a tvé království budou před tebou trvat navěky, tvůj trůn bude navěky upevněn.“ Druhá Samuelova 7,11-16 ČEP a podobně také První paralipomenon 17,11-14 ČEP.; „A z Davidova potomstva dal Bůh Izraeli podle svého slibu Spasitele Ježíše.“ Sk 13,23 ČEP.

¹³ BAUCKHAM. *Eschatology*. s. 309.

¹⁴ Tento název vycházel z textů Vulgáty, ve kterých bylo původní řecké slovo (pl.) *eschata* přeloženo slovem *novissima*. Např. „Budeš-li ve všech svých úvahách pamatovat na vlastní konec, navěky nezhrěšíš“ (Sír 7,36 ČEP). Název *De novissimis* poprvé použil Gerhard pro předposlední a poslední svazek svého díla *Loci Theologici* (1610–1622) a v 18. století se dostává i do katolické teologie. Gerhard jej zde na základě biblických textů používá způsobem, aby upozornil na poslední věc – na smrt. Vědomí smrti totiž nutí člověka vyvarovat se hříchu a myslet na to, co jej čeká po životě. Posledními věcmi je zde myšlena smrt i to, co následuje – Boží soud a jeho důsledek pro duši člověka. SAUTER, Gerhard. *Eschatological Rationality: Theological Issues in Focus*. Grand Rapids, 1996. s. 136.; SAUTER, Gerhard. Protestant Theology. In: WALLS, Jerry L. (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195170498.003.14>. [paywall]. [citováno říjen 2023].

o posledních věcech (o smrti, posledním soudu, konci světa, pekle a posmrtném věčném životě) z perspektivy luteránské ortodoxie.¹⁵ Obsah kategorie posledních věcí není a nikdy nebyl v akademické teologii uniformní a vždy závisel na konkrétním teologickém výkladu. Nicméně, jak tradiční *eschatologia* tak *de novissimis* myslí především „poslední, konečný a definitivní stav všech stvořených věcí tváří v tvář věčnosti a ‚jinému světu‘, světu, který přijde.“¹⁶

2. Křesťanská eschatologie v moderní západní společnosti

Po většinu křesťanské historie byla nevyhnutelnost konce dějin, implikující diskontinuitu se současným stavem světa i člověka, základním paradigmatem lidské pozemské existence. Ve staletích následujících po reformaci však někteří badatelé identifikují jakýsi proces „de-eschatologizace“ evropské protestantské teologie, který se začal významněji rozvíjet od druhé poloviny 17. století v souvislosti s nástupem osvícenství i vyčerpáním z náboženských válek v Evropě, které vyvolaly otázky ohledně role náboženství ve veřejném životě a fungování státu. Relevantnost nauky o „posledních věcech“, která byla už tak tradičně posledním (a často tak opomíjeným) tématem dogmatik, klesala nejprve především v evropském teologickém diskurzu, zatímco v anglo-americké protestantské tradici byla „nadvíc“ eschatologie udržována při vitalitě díky dědictví puritáství a narativu kolektivní mise a posilněna probuzenectvím, během kterého se vzedmula další vlna mileniálního očekávání.¹⁷ V rámci široké protestantské akademické teologie dochází v důsledku radikální změny v myšlení evropské společnosti, vývoji epistemologie, etiky, vědy, biblické kritiky i rozvoji dalších teologických disciplín ke krizi scholastické doktríny o posledních čtyřech věcech, ovšem paradoxně je to také období, kdy se moderní pojem „eschatologie“ začíná v teologii více používat a kdy dochází k obnovení zájmu o eschatologické učení, jak nás o tom spravuje skotský presbyteriánský teolog James Orr (1844–1913): „moderní mysl se se zvláštní

¹⁵ Friedlib ani Calov však pojem ve svých textech dále nevysvětlují. „Eschatologia“ zde opět slouží především jako název poslední části dogmatických děl. SAUTER. Protestant. Online.

¹⁶ Kromě nejčastěji užívaného přímočaře temporálního významu, ve smyslu toho, co je dějinně poslední, se pojem eschatologie používá také v širším smyslu – „eschatologickém významu“ nějaké skutečnosti z hlediska její trvalé, završující, konečné platnosti. Eschatologická skutečnost je taková skutečnost, která je platná i po čase a nahrazuje to, co je pomíjivé. Rovněž může představovat něco hodnotově nejvyššího a ultimátně platného, odolávajícího zubu času, stávající se tak definitivním a směrodatným pro to, co je v čase. Eschatologie ale může být také konceptem teleologickým, kdy „věci dojdou svého konce, až dosáhnou účelu, pro který je Bůh stvořil.“ V tomto smyslu byl tak celý Ježíšův život eschatologický, neboť cele následoval vůli Otce. WALLS. Introduction. Online.; SAUTER. Protestant. Online.

¹⁷ MARSDEN, M. George. *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1991. s. 9-12.; GULLEY, Norman, R. *Eschatology of Karl Barth*. Disertační práce. Univerzita v Edinburgu. Teologická fakulta. s. 9.; ERICKSON, Millard, J. *Contemporary Options in Eschatology: A Study of the Millennium*. Grand Rapids: Baker Book House, 1977. s. 29.

vážností věnuje eschatologickým otázkám.¹⁸ Pod „de-eschatologizací“ tak v tomto případě rozumíme nikoliv úplné opuštění křesťanské eschatologie, nýbrž proměnu samotného jádra a východiska eschatologické nauky směrem k radikálnímu posunu od eschatologie „transcendentní“, nadpřirozené a vztahující se k Bohu mimo nás a tento svět, k eschatologii racionalizované, odkouzlené a „immanentní“, nalézajícího „Boha v nás“. Tomuto posunu však nerozumím pouze jako vývoji učení v reakci na intelektuální trendy a potřeby moderní doby, ale také jako kontextu širšího zápasu tradičního křesťanského učení a světonázoru s liberální teologií, která se snažila vyjít vstříc modernímu vědeckému paradigmatu a pojetí člověka jako rozumové bytosti. V rámci tohoto zápasu dochází k odmítnutí radikálně (pre)mileniálních („chilistických“) představ v jejich doslovném a plně transcendentním smyslu jako nechtěného pozůstatku předmoderního, „mytologického“ myšlení, představující hrozbu snahám moderní, progresivní, liberální ale také „neo-ortodoxní“¹⁹ teologie obhájit legitimitu a relevanci křesťanství v rámci moderní západní společnosti.

Astronomické, zeměpisné a historické objevy rané moderny, které významně zapůsobily i na vývoj náboženské filozofie, přináší znejistění křesťanského vědomí, mající „za následek *na jedné straně* krizi důvěry v nadpřirozený původ v Písmu obsaženého zjevení, *na straně druhé* vzrůst důvěry v ‚zjevení přirozené‘, v onu *theologia naturalis*,²⁰ jejíž výsledky byly považovány v té době za zcela jisté a definitivní.“²¹ Dochází k proměně rozumění dějinám, jejich směřování a od nich vyvozené morálky:

¹⁸ ORR, James. *The Progress of Dogma*. Londýn: Hodder a Stoughton, 1901. s. 29-30, podle: ERICKSON. *Contemporary*. s. 11-12.; GULLEY. *Eschatology*. s. 10.

¹⁹ Neo-ortodoxní teologií zde myslím široké teologické „hnutí“ zdůrazňující základní program reformované teologie (*sola gratia, sola scriptura*), který se na konci 19. a začátku 20. století vynořil v reakci na liberální protestantství, ale současně beroucí v potaz vývoj moderního myšlení, kultury a výzvy, které vyvolala historicko-kritická metoda výkladu Písma. Jako „neo-ortodoxní“ jsou označováni teologové z německého, britského i amerického protestantského prostředí jako Karl Barth (1886–1968), Emil Brunner (1889–1966), Rudolf K. Bultmann (1884–1976), Paul J. Tillich (1886–1965), Charles Harold Dodd (1884–1973), K. P. Reinhold Niebuhr (1892–1971) a Helmut Richard Niebuhr (1894–1962). BAXTER, C., A. Neo-orthodoxy. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 608.

²⁰ Přirozená teologie vycházela z předpokladu, že Boha lze poznat prostřednictvím rozumu, a to bez prostřednictví jakéhokoliv nadpřirozeného zjevení. Přirozená teologie se stala základem deismu a nové filozofie náboženství. Ovšem už v 18. století myšlenku přirozené teologie odmítli skotský filozof David Hume (1711–1776) nebo německý filozof Immanuel Kant (1724–1804). Ve 20. století ji ostře kritizoval Barth, který zcela odmítl jakékoliv poznání o Bohu, jež nemá zdroj ve zjevení. HORYNA, Břetislav. *přirozená teologie*. Online. In: Religionistická encyklopedie, 11.12.2021. Dostupné z: [https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/p%C5%99irozen%C3%A11_teologie_\(JKI-K\)](https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/p%C5%99irozen%C3%A11_teologie_(JKI-K)). [citováno 2024-01-26].

²¹ SOUSEDÍK, Stanislav. *Filosofie náboženství mezi ortodoxií a romantikou. Reflexe*, vol. 52 (2017), s. 49.

„osvícenská krize zjevení byla tedy především krizí eschatologie [...] To vedlo k rozsáhlému odklonu od chápání eschatologického království předpovězeného Písmem jako činu transcendentního Boha, který soudí své stvoření, k jeho chápání jako výsledku vnitřního pohybu stvoření, v němž je Bůh do jisté míry imanentní jako vůdčí duch světa.“²²

Výrazem tohoto procesu byl i vznik širšího „deistického hnutí“ koncem 17. století v Anglii, jež se následně rozšířilo do jiných zemí v Evropě i do Spojených států,²³ a které upřelo Ježíšovi jeho vykupitelskou roli ve smíření s Bohem a prezentovalo jej jako mravního učitele či vlivného myslitele. Diskreditace přirozené teologie v 18. století znamenala i pád samotného deistického hnutí (ne však jeho myšlenek), v krizi však zůstává i křesťanská ortodoxie a podle českého filozofa Stanislava Sousedíka (*1931) současně dochází k zásadnímu rozdělení náboženské filozofie katolické a protestantské větve západního křesťanství. Posílena novotomismem, se katolická strana snažila ukázat, že „dějinný vývoj lidstva nestojí nad zjevením, nýbrž naopak: zjevení nad dějinami.“²⁴ Eschatologická nauka katolické církve navíc díky stále přetrvávající dominanci augustiniánského amilenialismu zaznamenala mnohem větší stabilitu a nedocházelo zde k tam rozsáhlým diskusím jako v protestantském prostředí, kde se od dob reformace rozvíjely postmileniální a premileniální alternativy.²⁵ Protestantští teologové se snažili smířit křesťanství s moderním myšlením a pokoušeli se „nalézt údajně spolehlivější zdroje poznání o posledních věcech (stále formulované v širokém biblickém pojetí) v rozumu a zkušenosti.“²⁶ Tradiční eschatologie

²² WOLFEOVÁ, Judith. *Hope. Eschatology in the 20th Century*. Online. 2021. Dostupné z: Academia, https://www.academia.edu/43142984/Hope_Eschatology_in_the_20th_Century_. [citováno listopad 2023].

²³ V základních obrysech představuje deismus přesvědčení, že svět a člověk jsou stvořeni Bohem, který se však stáhl ze světa, v němž se vše řídí zákony přírody, a ve kterém je odděleno „přirozené“ od „nadpřirozeného“. Člověk si ve světě vystačí sám, se svým rozumem a bez Božího zasahování. Tyto myšlenky lze vysledovat až do myšlení starověkých filozofů, o formování určitého diverzního hnutí můžeme nicméně mluvit až po vědecké revoluci v polovině 16. století. Obecně lze za hlavní charakteristiky deismu považovat jeho důraz na rozum, přírodní filozofii a zkušenost, ze kterého vyplývá i požadavek zrušení jakýchkoliv dogmat, která jsou založena na zjevení propagovaném autoritářskou duchovní elitou, a to na úkor racionálního myšlení a na něm založeným námitkám vůči zjevenému, neboť vše, co v náboženství přesahuje zdravý rozum, je irelevantní a chybné. Někteří specifikují deismus také jako snahu o návrat k „původnímu náboženství“, které se ztratilo v pověře. Pro přehled základních charakteristik deismu viz: WALTERS, Kerry, S. *Revolutionary Deists: Early America's Rational Infidels*. New York: Prometheus Books, 2011. s. 7-8.; RAE. *Christian*. s. 29-30.; WILLIAMS, S. N. Deism. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 247-248.; TOMKINS, Stephen. *Stručné dějiny křesťanství*. V. Cinke (překl.). Praha: Volvox Globator, 2009. s. 271.

²⁴ SOUSEDÍK. *Filozofie*. s. 55-57.

²⁵ WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 678.; MOORE, Rebecca. European Millennialism. In: WESSINGER, Catherine (ed.) *The Oxford Handbook of Millennialism*. New York: Oxford University Press, 2011. s. 286.

²⁶ WOLFEOVÁ. *Hope*. Online.

se ve světle nové vědy a moderní racionalistické filozofie začala mnohým jevit neplausibilní a těžko udržitelná. K vyvrcholení de-eschatologizace podle Wolfeové dochází v 19. století – století antropocentrismu, rozumu a důrazu na pocity a prožívání – reprezentovaného německými protestantskými teology Friedrichem Schleiermacherem (1768–1834) nebo Albrechtem Ritschlem (1822–1889). K obratu moderního eschatologického myšlení významně přispěli i další filozofové náboženství David Hume (1711–1776),²⁷ Immanuel Kant (1724–1804), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831),²⁸ Friedrich Nietzsche (1844–1900) nebo Adolf von Harnack (1851–1930).²⁹

V 19. století dochází mezi protestantskými teology ke sporům, které lze podle Wolfeové sledovat i podél diskuze nad otázkami spojenými s rostoucím skepticismem vůči myšlence věčného pekla pro zatracené (*apocatastasis*)³⁰ a podobě milénia. Někteří filozofové odmítli diskontinuitu pozemského života a konečného eschatologického stavu a pod vlivem nových vědeckých poznatků i široce sdíleného přesvědčení v progresivní vylepšování individuálního a kolektivního života člověka prostřednictvím vzdělávání a společného úsilí, dochází k vývoji i na rovině mileniálního očekávání a víry v bezprostřednost Kristova návratu. Díky tomu dochází také k posunu směrem od historického (historická interpretace) předpokladu o realizaci milénia v dějinách směrem k budoucnostní orientaci (futuristická interpretace) uskutečnění Božího království zde na zemi, a to jak v jeho progresivně-utopické, tak katastrofické (apokalyptické) verzi. Zatímco zejména ve Spojených státech, došlo k posílení postmilénialismu, spoléhajícího se na Boží milost a působení Ducha svatého, jinde dochází k sekularizaci progresivního mileniálního očekávání, které se ztotožnilo

²⁷ Humeho odmítnutí racionality víry v zářky a biblická prorocství diskvalifikovalo i eschatologickou vizi Božího zásahu a především základní předpoklad pro realizaci Božího království, jenž spočívá v Kristově ukřižování, vzkříšení a parúzii. NOBLE. *Eschatology*. s. 298.; HUME, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. BEAUCHAMP, Tom, L. (ed.), Oxford: Oxford University Press, 1999. s. 169-186.

²⁸ Hegel, kritický k institucionálnímu křesťanství a jeho eschatologii ponižující pozemský život na pouhou „přípravu“ na budoucnost a upírající člověku vlastní smysl pozemské existence za doprovodu strachu z posledního soudu, reinterpretuje eschatologii jako vlastní součást seberealizujících se dějin a pokládá („imanentizuje“) eschaton plně do tohoto světa jako konečné smíření všeho, včetně úplného zániku smrti. WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 677, 679-687.

²⁹ WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 688; ERICKSON. *Contemporary*. s. 17.; WALLS. Introduction. Online.

³⁰ Řecké slovo ἀποκατάστασις „apocatastasis“ (překládané jako „restituce“ či „obnova“) označuje představu, poprvé vyjádřenou zřejmě již Origénem, že nakonec i hříšníci, démoni a sám Dábel budou vyňati z pekelných muk a dojde ke smíření s Bohem. Tato představa byla odmítnuta jako hereze na pátém ekumenickém koncilu roku 553. Proti myšlence, že zde bude konec utrpení zatracených se vymezili i evropští reformátoři v 16. století, jak je ukazují také *Augsburské* (1530) nebo *Druhé helvetské vyznání* (1562). V 19. století byl jedním z proponentů univerzalizmu i Schleiermacher, který své argumenty založil na předpokladu o nesmrtelnosti duše, která v posmrtném životě nemůže dosáhnout blaženosti, pokud jsou zde duše trpící v pekelných mukách. WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 680-681.

s moderním mýtem pokroku. Schleiermacher, který podle některých badatelů přivedl „kopernikánskou revoluci“ evropské teologie a položil základy teologie liberální, posunul předpoklad progresivního vývoje společnosti směrem k miléniu ještě dál, a to položením důrazu na vnitřní život věřícího – jeho náboženský cit (či „názor“) – tedy vědomí o Bohu či „Universu“. Ovlivněn osvícenským romantismem, nespatořoval oproti deistům podstatu náboženství v rozumu, nebo morálce (Kant),³¹ ale v dimenzi na těchto dvou nezávislé, a to v dimenzi citu, totiž ve „vědomém stavu“, jakéhosi „mystéria“, vznikající v člověku, který se ocitá v kontaktu s „veškerenstvím či nekonečnem, jehož je součástí“.³² Tento „náboženský cit“, jak jej označuje Sousedík, je nepředmětné povahy, nevztahuje se k žádnému vnějšímu předmětu (neposkytuje informaci o předmětu, ale zůstává ve své subjektivitě), byť je něčím vnějším (veškerenstvím) vyvolán. Jakákoliv objektivizace způsobená zpětnou (sebe)reflexí náboženského citu představuje pouhou „fantazijní konstrukci“ a je ryze spekulativní. Různá náboženství proto představují jen různé formy pocitu nekonečna, které se postupem času stávají nezávislými na svých historických předchůdcích.³³ Schleiermacher pokračuje v obratu od Boha směrem k člověku a tento antropocentrismus se odráží i v jeho „eschatologii“. Podle britsko-amerického adventistického teologa Normana R. Gulleyho je „progresivní vývoj člověka důležitým základním předpokladem

³¹ WALLS. Introduction. Online.; WOLFEVÁ. Eschatology. s. 687-688.; Kant tvrdil, že podstata náboženství spočívá v jeho morální funkci, přičemž zdůrazňuje jeho úlohu při vedení jednotlivců k etickému chování a plnění morálních povinností, a to na základě jím formulovaného „kategorického imperativu“, který lze shrnout jako „jednej tak, jak chceš, aby jednali všichni ostatní“. Ideální komunitou, jakousi alternativou království Božího, je podle Kanta „říše cílů“, ve které budou možné pouze zákony vycházející z kategorického imperativu, jichž jsou všichni lidé autory a subjekty zároveň: „Morální činitel jedná tak, jako by byl zákonodárným členem říše cílů, tj. osob, z nichž každá je cílem sama o sobě a cílem pro všechny ostatní [...] Pojetí každé rozumné bytosti jako bytosti, která musí sama sebe považovat za bytost, která dává univerzální zákon prostřednictvím všech maxim své vůle, aby z tohoto hlediska mohla posuzovat sebe a své jednání, vede k velmi plodnému pojetí, totiž k pojetí říše cílů [...] 'Říší' rozumím systematické spojení různých rozumných bytostí prostřednictvím společných zákonů. Protože zákony určují cíle s ohledem na jejich všeobecnou platnost, abstrahujeme-li od osobní odlišnosti rozumných bytostí, a tedy od veškerého obsahu jejich soukromých cílů, můžeme uvažovat o celku všech cílů v systematickém spojení, o celku rozumných bytostí jako cílů samých o sobě i o jednotlivých cílech, které si každý může stanovit. To je říše cílů, která je možná na základě výše uvedených principů. Pro všechny rozumné bytosti totiž platí zákon, že každá z nich má sama sebe a všechny ostatní považovat ne pouze za prostředky, ale v každém případě také za cíl sám o sobě. Tak vzniká systematické spojení rozumných bytostí prostřednictvím společných objektivních zákonů. Jde o oblast, kterou lze nazvat říší cílů (jistě jen jako ideál), protože to, co mají tyto zákony na mysli, je právě vztah těchto bytostí k sobě navzájem jako k cílům a prostředkům.“ KANT, Immanuel. *Foundations of the metaphysics of morals, and What is enlightenment?* Lewis White Beck (překl.). New York: Liberal Arts Press, 1959. s. xiii, 51-52.

³² SOUSEDÍK. Filozofie. s. 58.

³³ SOUSEDÍK. Filozofie. s. 57, 59-60.

Schleiermacherova celého myšlení,³⁴ vycházejícího z obrazu dokonalého Krista, kterého však Schleiermacher chápe jako pouhého, byť významného, člověka a zdroj původního náboženského citu křesťanství, které se může dále vyvíjet.³⁵ Tento vývoj je progresivní „evolucí vědomí Boha“ od Adama, představujícího „primitivní fázi vývoje“, k čistotě a dokonalosti lidské přirozenosti manifestované v Ježíši Kristu Spasiteli, jenž odstartoval počátek vývoje lidské přirozenosti.³⁶ Mluví také o „vůli pro království“ vycházející z víry a přinášející regeneraci, která přirozeně působí na aktivitu věřícího.³⁷ V případě Schleiermachera mluví Gulley o de-eschatologizaci v tom smyslu, že jeho epistemologie, teleologické myšlení a koncepce imanentního Božího království činí eschatologii „pohlcenou antropologií“.³⁸ Ritschl, který podle Gullyho podobně jako Schleiermacher přispěl k de-eschatologizaci evangelia (které chápal antropocentricky), odmítal jak spekulativní eschatologii odvádějící pozornost od etických imperativů křesťanského života, tak i představu přirozeného vývoje od Adama ke Kristu a soustředil se na Boží království jako na „etický ideál“, který je možno realizovat v tomto světě ve formě morálního království – „univerzálního morálního společenství“ křesťanů. Vše směřuje k tomuto konci, který představuje dominanci křesťanství ve světě jako Boží konečný zájem. Království bylo založeno morálním jednáním Krista, ovšem k jeho naplnění musí přispívat i věřící prostřednictvím morální akce, bez které nebude realizováno.³⁹

„Toto království založil Ježíš. Jeho význam spočívá především v jeho životě, ne v jeho smrti. On je dokonalým příkladem typu lidstva, které má být sjednoceno v království. On je úplným zjevením Boha jako lásky.“⁴⁰

V duchu tohoto myšlení pokračuje i jeho žák Adolf von Harnack, jenž odmítl veškeré transcendentní vize Božího království zastiňující Ježíšovo etické učení a snažil se o demytologizaci apokalyptických představ – společnost prochází progresivní etickou evolucí a „Boží království je bezprostředním cílem etické

³⁴ GULLEY. *Eschatology*. s. 17.

³⁵ SOUSEDÍK. *Filozofie*. s. 62.

³⁶ V díle *The Christian Faith* (1821–1822) rozuměl vzkříšení těla jako obraznému vyjádření pokračování osobnosti člověka i po smrti (splynutí s Bohem – Universem), poslední soud jako vynětí pravé církve ze všech škodlivých vnějškových vlivů tohoto světa, včetně kompletní separace církve a státu a Kristův návrat jako reprezentaci celkového stavu, který drží jednotlivé elementy pohromadě. Zatímco jedinou pravou církev vnímal jako tu „neviditelnou“ (byť výraz sám nepoužívá), která v sobě zahrnuje pluralitu náboženství, církev dogmatickou či spíše mnohost církví dogmatických viděl jako něco vyrůstajícího z církve pravé. GULLEY. *Eschatology*. s. 13-14, 16-17, 21.; SOUSEDÍK. *Filozofie*. s. 61, 67-68.

³⁷ GULLEY. *Eschatology*. s. 18.

³⁸ GULLEY. *Eschatology*. s. 19.

³⁹ GULLEY. *Eschatology*. s. 27-28, 29-30.

⁴⁰ ERICKSON. *Contemporary*. s. 19

západní společnosti.⁴¹ Křesťanské učení redukoval na základní bezčasové etické principy, nezávislé na lidské historii, ve které jsou realizovány.⁴² Tento trend imanentizace eschatologie, kterou je třeba vytáhnout z transcendentní a mimo-pozemské budoucnosti do tohoto světa spolu s odmítnutím „naivního eskapismu“ k naději mimo tento svět, se odráží i v díle německého protestantského liberálního teologa Davida Friedricha Strausse (1808–1874), autora *Života Ježíšova* (1835), jehož snaha vyvrátit biblický supranaturalismus a Ježíšovu Božskou podstatu dominuje evropské biblistice poloviny 19. století, vedené snahou „objektivně“ (nezávisle na tradici a dogmatech) a za pomoci moderní historicko-kritické metody objevit, kdo Ježíš ve skutečnosti byl a jaké bylo jeho učení.⁴³

Podle amerického evangelikálního teologa Millarda J. Ericksona (*1932) vznikly mezi těmi, kteří se snažili pozitivně vyrovnat s proměnou myšlení 18. a 19. století, dvě hlavní „větve“ eschatologie – jedna vnímala křesťanství především jako etický systém, druhá jej, po vzoru Schleiermachers, vnímala především jako věc pocitu. Obě se však „shodly na tom, že křesťanská dogmata a víra musí být pečlivě zkoumány, hodnoceny a zdůvodňovány, nikoli pouze věrohodně zastávány.“⁴⁴ Toto nové paradigma se projevilo i v přístupu k apokalyptickým pasážím Písma, které byly buď symbolicky (re)interpretovány, nebo ignorovány. Navzdory pluralitě pozic lze tehdejší liberální konsensus shrnout jako představu o etickém Božím království, které je již nyní aktivní v dějinách, a to v kontrastu s očekáváním Božího království jako budoucí skutečnosti, která bude uvedena na svět prostřednictvím transcendentních Božích sil.⁴⁵ Ustoupení tradiční eschatologie zdůrazňující budoucí dramatickou Boží intervenci a kompletní proměnu tohoto světa imanentní verzi Božího království jako již přítomného v tomto světě prostřednictvím dědictví Ježíšova odkazu v této době probíhá ještě především v rámci evropského protestantského milieu, zatímco v americkém protestantském evangelikálním diskurzu se všeprostupující idea pokroku proplétá s tradicí postmileniálního očekávání. Pokrok a vědecké objevy zde navíc stále sloužily jako důkaz o dokonalosti fascinujícího Božího designu – postoj, který ještě v polovině 19. století dominoval na většině amerických „univerzit“ (*colleges*), vedených z velké části evangelikálními protestanty – „hlavním důvodem ke studiu přírody bylo oslavovat zázraky Božího plánu.“⁴⁶ I zde nicméně dochází k obratu myšlení způsobeného osvícenskou

⁴¹ WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 688.

⁴² ERICKSON. *Contemporary*. s. 37.

⁴³ WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 689-690.; ERICKSON. *Contemporary*. s. 18.

⁴⁴ ERICKSON. *Contemporary*. s. 18.

⁴⁵ ERICKSON. *Contemporary*. s. 20-21.; SUTTON, Matthew, A. *American Apocalypse: A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge, Londýn: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. s. 78-79.

⁴⁶ MARSDEN. *Understanding*. s. 14-15.

filozofií, deismem, nástupem moderní vědy a prosazením „německého vědeckého modelu“ a komplexnějšího univerzitního systému, který pečlivě rozlišoval mezi jednotlivými vědními disciplínami, které se tímto vymanily z vlivu biblického světonázoru a na konci 19. století se i zde začíná mluvit o „bitvě mezi vědou a náboženstvím“, která se na přelomu 19. a 20. století manifestuje v konfliktu mezi liberální a konzervativní (později „fundamentalistickou“) teologií, a která se nakonec plně projeví v podobě tzv. modernisticko-fundamentalistické kontroverze ve 20. letech 20. století.⁴⁷ Jedním z významných proponentů nového přístupu k eschatologii mezi americkými liberálními protestanty byl americký duchovní Harry Emerson Fosdick (1878–1969), který považoval starověké apokalyptické myšlení za irelevantní pro moderní dobu a její poznatky a kritizoval pasivní přístup apokalyptiků čekajících na spásu – „Sedí v klidu, nic nedělají a čekají, že svět bude stále horší a horší, dokud se [Ježíš] nevrátí.“⁴⁸ Naopak zdůraznil Boží působení v srdci člověka, které má transformativní charakter a identifikoval „vývoj“ jako „způsob, jakým Bůh uskutečňuje svou vůli.“⁴⁹ Ve Spojených státech se následná, mediálně a politicky vyhocená, snaha vytlačit tradiční teologii a biblistiku z akademického prostředí a univerzitních kampusů, podílela i na vytvoření nového veřejného slovníku a dodnes živých asociací mezi radikálními evangelikály (*aka* fundamentalisty) a netolerantním konzervativismem, anti-intelektualismem a radikálním milenialismem, především premileniálním dispenzacionalismem. Navzdory jinakosti amerického a evropského kontextu převratu v eschatologickém myšlení se podobná optika nabízí i s ohledem na místo eschatologie, respektive radikálního (pre)milenialismu, v rámci širšího moderního západního křesťanského diskurzu, ve kterém v důsledku dlouhého zápasu tradiční křesťanské víry s osvícenskou, člověka osvobozující, filozofií a moderní vědou, došlo v kolektivní mysli západní společnosti k umenšení „náboženství“ na směrovky morálního jednání a sociálního angažmá anebo, v návaznosti na vývoj humanitních věd, antropologicky na manifestaci primitivního magického myšlení, jehož obvláště znepokojivé projevy představují radikální formy mileniálního očekávání, které se myslí moderního člověka jeví nejen jako absurdní a příliš mytické (ve smyslu „neuvěřitelné“), ale také ohrožující životaschopnost a relevanci křesťanství v moderní společnosti.⁵⁰ Trvajícím zápal části amerických evangelikálních protestantů

⁴⁷ Proces „sekularizace akademie“ ve Spojených státech byl podle Marsdena v kontrastu s mnohem umírněnějším procesem sekularizace ve veřejné (především politické a ekonomické) sféře. MARSDEN. *Understanding*. s. 15-16, 36, 133.

⁴⁸ FOSDICK, Harry, E. Shall the Fundamentalists Win? *The Christian Century*, vol. 39 (červen 1922), no. 23, s. 715.

⁴⁹ FOSDICK. *Shall*. s. 713-717.; SUTTON. *American*. s. 79.

⁵⁰ WALLS. Introduction. Online.

pro premileniální dispencionalismus, se kterým od 70. let vstupují také do veřejného a politického života Američanů, byl a stále je červeným hadrem nejen pro již sekularizovanou část západní společnosti, ve které se na základě kolektivní historické zkušenosti s chiliastickými sektami a také prostřednictvím rostoucího akademického zájmu o náboženský a nenáboženský katastrofický milenialismus, vytvořila asociace mezi vírou v bezprostřední nástup Božího království a radikalismem, revolucionářstvím nebo i násilím, reprezentující tak obávaný stín ideálu racionální, rozumem vedené společnosti.

Překonání tohoto napětí, záchrana křesťanství pro moderní svět a záchrana teologického křesla u stolu moderní akademie, bylo i cílem liberální teologie, která se snažila nalézt kompromis mezi křesťanskou vírou, všeobímající ideou pokroku a novou vědou, a to, mimo jiné, prostřednictvím symbolické reinterpretace Božího království jako kýženého produktu lidského snažení a raného křesťanství jako hnutí usilujícího o morální a společenskou reformu společnosti, v jehož čele stál člověk Ježíš Nazaretský. Nový model odkouzleného světa navíc zprostředkoval člověku nové sebevědomí ve vlastní schopnost přivést na svět zlatý věk, a to bez pomoci transcendentního Božího zásahu.⁵¹ Tento radikální myšlenkový posun tak způsobil, že se eschatologie:

„stala způsobem, jak vidět podobu a směřování dějinného, epistemologického anebo etického pokroku jako celku, potvrzující a podněcující intenzivní touhu devatenáctého století po pokračující změně a pokroku – etickém, intelektuálním a politickém – a to i po skončení současného věku [...] nicméně, bylo stále jasnější, jak moc se tato racionalistická eschatologie rozchází s eschatologií Ježíše a rané církve.“⁵²

Ve Spojených státech se vůči trendům liberální teologie postavila již na konci 19. století řada konzervativních evangelikálních protestantů, například Dwight L. Moody (1837–1899), Arthur T. Pierson (1837–1911), Reuben A. Torrey (1856–1928) nebo William E. Blackstone (1841–1935), kteří v ní spatřovali ohrožení doslovného výkladu a autority Písma, zastínění důležitosti evangelikalizace, zdroj úpadku křesťanské morálky, oslabení misie a především ohrožení samotného jádra křesťanské víry – naděje v darovanou spásu umožněnou Ježíšovou obětí.⁵³ Důrazem na striktně eschatologický rozměr Ježíšova učení někteří označili (a stále označují) liberální teologii nikoliv za „jinou formu“ křesťanství nebo herezi, ale za zcela jiný náboženský systém, který kromě historických kořenů nemá

⁵¹ WALLS. Introduction. Online.

⁵² WOLFEOVÁ. Eschatology. s. 677, 690.

⁵³ SUTTON. *American*. s. 15, 25, 62.; BALMER, Randall. *Encyclopedia of Evangelicalism*. Revidovaná a rozšířená verze. Waco: Baylor University Press Waco, 2004. s. 650.

s křesťanstvím nic společného. Hrozbu liberalismu navíc mnozí z nich interpretovali v kontextu doby, hemžící se „znameními“ posledních dnů, jako to vyjádřil například Blackstone v knize *Jesus is Coming* (1887), v té době představující sice ještě menšinou, avšak mezi americkými protestanty čím dál populárnější pozici pesimistického očekávání bezprostřední apokalypsy a Ježíšova návratu.⁵⁴ V Evropě se náboženské apokalyptické myšlení projevovalo zejména v rámci mileniálních, až na výjimky převážně protestantských, hnutí, a to zejména v Anglii a v Irsku.⁵⁵ Vlnu apokalyptického myšlení zaznamenala Británie i další evropské země na konci 18. a začátku 19. století v návaznosti na Velkou francouzskou revoluci, kterou mnozí interpretovali prostřednictvím biblických proroctví. Tento apokalyptický diskurz však příliš neovlivnil mainstreamovou teologickou diskuzi týkající se proměny eschatologického myšlení, nýbrž zůstával tím, čím byl předchozích mnoho staletí, totiž věcí malých skupin na okrajích mainstreamu evropské křesťanské civilizace.⁵⁶ Idea pokroku a moderní vědecké myšlení prostoupili západní společností a zdálo se, že apokalypticismus rané církve není relevantním pro současný věk. Kontroverze spojené se zápasem „tradiční“ a „liberální“ teologie, které probíhaly v Evropě 19. a počátku 20. století, se oproti americkému protestantskému diskurzu tolik nesoustředily na podobu milénia, ale vztahovaly se k obecnějším, byť s eschatologií souvisejícím, otázkám modernismu a přehodnocení tradičních náboženských doktrín ve světle moderního intelektuálního a vědeckého vývoje. Mileniální očekávání, které bylo v kontextu mimořádného náboženského dědictví a historie ve Spojených státech udržováno radikálními evangelikálními protestanty, se v Evropě manifestuje především v sekulární myšlenice pokroku nebo také hnutích národního socialismu nebo komunistické představy světové utopie. Křesťanský mileniální náboj se tak nevytrácí, ale získává zcela jinou, odkouzlenou,

⁵⁴ V této době dochází v americkém protestantském milieu k oživení zájmu o prorocké biblické texty, jak to ukazuje také popularita biblických konferencí a časopisů jako *The Morning Watch*, *Quarterly Journal of Prophecy*, *Christian Herald*. Vedle stále dominujícího postmilenialismu roste i zájem o premilenialismus, který dává vzniknout *Scofieldově Biblii s poznámkami*. Wolfeová upozorňuje, že navzdory existenci jeho různých forem, sdílely různé verze premilenialismu „pro devatenácté století charakteristický závazek, že tisíciletý život je kontinuální s pozemským životem: důraz na fyzickou povahu tisíciletého života a na pokračování objevů, růstu a práce [...] tyto premileniální vize jsou explicitním nebo implicitním odmítnutím nadpozemské eschatologie, která měla tendenci charakterizovat neadventistická probuzenecká hnutí 19. století.“ WOLFEOVÁ. *Eschatology*. s. 687.; SUTTON. *American*. s. 8-9.

⁵⁵ Například hnutí „Southcottian“ v Anglii, které se soustředilo kolem Joanny Southcottové (1750–1814). Ta se prohlásila za „ženu oděnou sluncem“ (Zj 20) a v roce 1814 čítalo její hnutí kolem sto tisíc stoupenců. Po její smrti však rychle ztratilo na významu. ZIMDARS-SWARTZ, Sandra, L., ZIMDARS-SWARTZ, Paul, F. *Apocalypticism in Modern Western Europe*. In: MCGINN, Bernard; COLLINS, John, J. a STEIN, Stephen, J. (eds.) *The Encyclopedia of Apocalypticism*. Vol. 3. New York, Londýn: Continuum, 1998. s. 267-269.

⁵⁶ Nové mileniální koncepty, myšlení a díla věnovaná interpretaci biblických apokalyps, která v Evropě vznikla, jmenovitě především Darbyho dispenzacionalismus, dosáhla většího úspěchu právě ve Spojených státech. ZIMDARS-SWARTZ, ZIMDARS-SWARTZ. *Apocalypticism*. s. 269-273.

sekulární podobu, postrádající rámec křesťanské eschatologie a naopak, liberální teologové asimilovali osvícenskou projekci původně eschatologické budoucnosti lidstva a vytvořili projekt imanentního etického Božího království.⁵⁷

Ovšem už počátkem 20. století zasadila tragédie první světové války tvrdou ránu myšlenke progresivního vývoje lidské společnosti, v důsledku čehož dochází i k „znovuobjevení“ transcendentní, „nadpřirozené“ eschatologie jako legitimní součásti křesťanské teologie a víry a současně návratu k amilenialismu. Tento ústup optimismu byl následně ještě posílen druhou světovou válkou, atomovou bombou a strachem z jaderné destrukce planety během období Studené války. Rozvoj eschatologie reprezentovaný širokou škálou hnutí a množstvím literatury, vedl německého luteránského teologa Christopa Schwöbela (1955–2021) nazvat 20. století „stoletím eschatologie“.⁵⁸ Kritika „odkouzlené“ eschatologie, která se mohla rozvinout díky osvícenskému racionalismu, romantismu, německému idealismu a rozvoji moderní vědy, včetně a biblické kritiky (která současně přispěla k znovuobjevení novozákonní eschatologie a tím podnítila nový zájem o eschatologii v centru křesťanské teologie), probíhala na několika frontách (německé i britsko-americké) a zatímco někteří konzervativní teologové integrovali myšlenky německých idealistů do vlastní perspektivy, jiní je radikálně odmítli. Přesto se však změny v teologii a biblické interpretaci nevyhnuly takřka žádné konfesi, jak ukazuje například i snaha evangelikálních dispenzacionalistů využít nové metody biblické kritiky pro účely legitimizace svého učení.⁵⁹

Jednou z hlavních rovin kritiky bylo umenšení role Ježíše na pouhý vzor etického chování, kterou konzervativci považovali za „historickou fantazii“ a produkt myšlení 19. a 20. století, které se snažilo přizpůsobit Ježíše požadavkům moderního světa.⁶⁰ Ježíš nebyl pouhým prorokem nové etiky a morálky a jeho životu nemáme rozumět jako pouhému vzoru morálně správného jednání. Jeho poselství je neodmyslitelně eschatologické – Boží království přijde brzy, a to nikoliv jako důsledek kolektivního lidského snažení, ale bude výsledkem zázračné Boží intervence.⁶¹ V Evropě byl jedním z kritiků antropocentrizace eschatologie německý luteránský teolog Christoph Blumhardt (1842–1919), který sice sdílel mileniální

⁵⁷ ZIMDARS-SWARTZ, ZIMDARS-SWARTZ. Apocalypticism. s. 284-289.; WALLS. Introduction. Online.; BAUCKHAM, Richard. Emerging Issues in Eschatology in the Twenty-First Century. In: WALLS, Jerry L. (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: <https://academic.oup.com/edited-volume/34387/chapter-abstract/291621632?redirectedFrom=fulltext>. [paywall]. [citováno leden 2024].

⁵⁸ WALLS. Introduction. Online..

⁵⁹ MARSDEN. *Understanding*. s. 164-165.

⁶⁰ ERICKSON. *Contemporary*. s. 23.

⁶¹ WALLS. Introduction. Online.; WOLFEVÁ. Eschatology. s. 690.; WOLFEVÁ. Hope. Online.

představy teologů a filozofů 19. století ve smyslu realizace Božího království na zemi v historickém čase, ovšem nikoliv jako výsledek progresivní historie, nýbrž plně nadpřirozeného Božího zásahu. Německý protestantský teolog Franz Overbeck (1837–1905) označil v díle *Ueber die Christlichkeit unserer heutigen Theologie* (1873) apokalyptické očekávání konce tohoto světa jako primární znak rané církve a paradigma „autentické“ křesťanské zkušenosti. Teologové Johannes Weiss (1863–1914) nebo Albert Schweitzer (1875–1965), autor *Von Reimarus zu Wrede: eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (1906), také odmítli, že by Ježíš kázal o Božím království ve smyslu etického ideálu, jehož bude postupně dosaženo v lidských dějinách⁶² a zdůraznili radikálně apokalyptickou dimenzi jeho učení a učení Pavlova. Předpoklad, že Ježíšovo hlásání a činy byly podmíněny eschatologickým očekáváním, označili jako tzv. „konzistentní eschatologii“.⁶³ Ježíš neučil o rozšiřování etického království, ale o království a soudu, které přijde náhle a toto očekávání klade požadek pokání a morální přípravy. Etické jednání není prostředek uvedení Božího království do tohoto světa, nýbrž prostředek osobní přípravy na jeho příchod. Ti, kteří budou připraveni do něho vstoupí, ostatní budou zatraceni. Příprava ovšem neznamená nepodmíněnou transformaci osobního charakteru, který následně vstoupí do Božího království, ale přípravu na budoucí plně nadpřirozené *obdržení nového charakteru*.⁶⁴ Nicméně, pro Schweitzera i Weisse bylo toto autentické Ježíšovo učení irelevantní pro současného člověka. Jeho kritika se nezaměřovala na vizi liberální teologie, ale na špatné metodologické postupy zkoumání historických pramenů a neúspěšný pokus liberálních teologů deformovat Ježíšův obraz podle intelektuálních trendů moderní doby. Jejich postupy byly špatné a stvořily Ježíše, který nikdy neexistoval, a který pro moderního člověka představuje „nevýslovné mystérium“.⁶⁵ Kritika neúspěšného pokusu liberální teologie upravit Ježíše „na míru“ modernitě začíná více rezonovat v reakci na zklamání a hrůzu z katastrof obou světových válek, kdy se následující generace evropských teologů 20. století otočila zády k imanentní a progresivně orientované „eschatologii kontinuity“ Kanta, Schleiermachera, Ritschla nebo Harnacka a obrátili se k diskontinuální transcendentní „eschatologii

⁶² „Ježíš z Nazareta, který veřejně vystoupil jako Mesiáš, který hlásal etiku Božího království, který založil nebeské království na zemi a zemřel, aby dal svému dílu konečné posvěcení, nikdy neexistoval. Je to postava navržená racionalismem, již obdařil životem liberalismus a oděná moderní teologií do historického hávu.“ SCHWEITZER, Albert. *The Quest of the Historical Jesus: A Critical Study of its Progress from Reimarus to Wrede*. W. Montgomery (překl.). Velká Británie: A. & C. Black, 1910. s. 705.

⁶³ BAUCKHAM. *Eschatology*. s. 306-307.; ERICKSON. *Contemporary*. s. 20.

⁶⁴ ERICKSON. *Contemporary*. s. 26-27.

⁶⁵ ERICKSON. *Contemporary*. s. 29.

zlomu“, jak ji označuje Wolfoevá, Blumhardta a Overbecka.⁶⁶ Snahy o relegitimizaci a recentralizaci eschatologie jako jádra křesťanského učení nicméně zůstávaly složité i s ohledem na stále pokračující debaty o skutečné povaze novozákonní eschatologie v rámci samotného akademického teologického diskurzu.⁶⁷

Ve 20. století byl významným kritikem německé liberální teologie a progresivně orientovaného mileniálního očekávání švýcarský protestantský teolog Karl Barth (1886–1968), jehož eschatologické myšlení je jen obtížně vymežitelné (snad i proto, že nebylo dokončeno), vychází však z jeho dialektické teologie a důrazů na Boží mystérium, absolutní závislost člověka na Bohu, jeho bezpodmínečné milosti a zjevení – zjevení nepoznatelného, jenž se dal poznat exkluzivně v Ježíši Kristu a v Písmu prostřednictvím milosti.⁶⁸ Do kontrastu s konzistentní eschatologií Weisse, Schweitzera a dalších se postavil britský protestantský teolog Charles H. Dodd (1884–1973) s návrhem tzv. „realizované eschatologie“, která podle něho představovala skutečné poselství Ježíše a autorů *Nového zákona*, kteří přetavili budoucnostní očekávání judaismu v realizovanou zkušenost Boha v přítomnosti. Oba přístupy sice rozuměli eschatologii jako motivu prostupujícímu celým Písmem, ovšem zatímco Schweitzer rozuměl Ježíšově vizi milénia jako chybnému očekávání, které se nikdy neuskutečnilo, Dodd aplikoval préteristický pohled a na základě Mt 12,28, Sk 2,16, 2Kor 3,18; 5,17, Ko 1,13 a dalších textů argumentoval, že poslední dny byly již realizovány v dobách *Nového zákona*.⁶⁹ Boží království bylo již ustanoveno, a proto jej nelze vyhlížet v budoucnosti.⁷⁰ Tento pohled, který sdílel například i liberální anglikánský duchovní a novozákonní teolog John A. T. Robinson (1919–1983), byl nicméně brzy odmítnut ze strany jiných novozákoníků,⁷¹ mezi kterými se prosadila střední pozice, zdůrazňující paradoxní povahu novozákonní eschatologie, označovaná jako tzv. „inaugurovaná eschatologie“, podle které byla realizace Božího konečného cíle odstartována působením, smrtí a vzkříšením Ježíše Krista, přestože ještě není dovršena v plnosti, představující tak tenzi mezi „již ano a ještě ne.“⁷² Inaugurovaná eschatologie sice nepředstavuje uniformní a jednoznačný teologický systém, jasně však klade důraz na takové eschatologické

⁶⁶ WOLFEOVÁ. Eschatology. s. 690-691.

⁶⁷ BAUCKHAM. Eschatology. s. 307.

⁶⁸ WALLS. Introduction. Online.

⁶⁹ Zatímco opomíjel ty pasáže, které jej explicitně kladou do budoucnosti. ERICKSON. *Contemporary*. s. 30-32.

⁷⁰ V reakci na kritiku svůj pohled následně posouvá směrem k částečnému préterismu – Boží království bylo již zahájeno, nikoliv plně realizováno. ERICKSON. *Contemporary*. s. 32.

⁷¹ Například německého teologa Wenera G. Kümmela (1905–1995), francouzského luteránského teologa Oscara Cullmanna (1902–1999) nebo amerického baptistického teologa George Eldona Ladda (1911–1982). BAUCKHAM. Eschatology. s. 307.

⁷² BAUCKHAM. Eschatology. s. 307.

poselství *Nového zákona*, které je časové a implikuje, že „nadcházející dovršení Božích záměrů pro jeho stvoření musí určovat směr chápání všech ostatních témat v teologii.“⁷³

Zatímco v druhé polovině 20. století rostl v americkém konzervativním prostředí význam premileniální eschatologie, založené na doslovném výkladu Písma a pěstované především mimo mainstreamové univerzitní prostředí, v Evropě se po druhé světové válce začalo rozvíjet cosi, co dnes nazýváme tzv. „teologií naděje“, kladoucí eschatologii do *centra* teologického myšlení. Nový přístup k eschatologii, která už není jen jedním z teologických témat či appendixem na závěr teologických traktátů, ale teologii plně zakládá a prostupuje, je spojen především s postavou německého reformovaného teologa Jürgena Moltmanna (*1926) a jeho klíčovou knihou *Theologie der Hoffnung* (1964).⁷⁴ Moltmann a další po něm propojili eschatologii s budoucností světa v čase. Budoucnost zde není ovlivněna minulostí, nýbrž určuje význam minulosti, a to na základě předpokladu zpětně působící vykupitelské síly Božího království, jež se projevila v Kristově vzkříšení, které se stalo slibem a podmínkou vzkříšení všech, a to prostřednictvím transcendentního Božího jednání.⁷⁵ Moltmannova eschatologie představuje apologii křesťanské víry v moderním sekularizovaném světě a snahu o návrat ke křesťanské naději pro budoucnost, kterou si v 19. století uzurpovala sekulární idea pokroku. Současně se také vymezuje vůči dosavadní tenzi mezi „transcendentním“ (zcela mimo nás) a „imanentním“ (v nás) Bohem a tak i povaze jeho království, neboť skutečnost není pouze to či ono, ale je historií. Bůh je definován dějinami, nikoliv prostorem. „Místem“ či módem přebývání Boha je budoucnost předznamenaná jeho sliby. Ježíš je počátkem a předznamenáním budoucnosti, která bude znamenat úplné osvobození světa působící naději, jež zakládá identitu křesťana, který nemá na tuto budoucnost jen pasivně čekat, ale je vybízen k aktivitě, vstříc budoucnosti, která se k nám přibližuje.⁷⁶

Jiný přístup uvnitř evropské protestantského prostředí reprezentuje německý luteránský teolog a novozákoník Rudolf Bultmann (1844–1976). Bultmann identifikoval v Písmu obsahy „mytologické“ povahy, vyjadřující kosmologii autorů

⁷³ BAUCKHAM. *Eschatology*. s. 308.

⁷⁴ S tímto směrem jsou spojováni také především němečtí protestantské teologové Wolfhart Pannenberg (1928–2014), Walter Kreck (1908–2002), Wolf-Dieter Marsch (1928–1972), Gerhard Sauter (*1935) nebo katolický teolog Johann-Baptist Metz (1928–2019). ERICKSON. *Contemporary*. s. 44, 47.; BAUCKHAM. *Emerging*. Online.

⁷⁵ WOLFOVÁ. *Hope*. Online.; BAUCKHAM. *Eschatology*. s. 306, 308, 310.; WALLS. *Introduction*. Online.; VENTER, Rian. *Trends in contemporary Christian eschatological reflection*. *Missionalia*, vol. 43 (2015), no. 1, s. 106.

⁷⁶ ERICKSON. *Contemporary*. s. 46–450.

Nového zákona a v tomto mytologickém rámci rozuměl i křesťanské eschatologii, vycházející z biblických proroctví a apokalyps. Odmítl „fundamentalistický“ doslovný výklad těchto pasáží, ale současně i nekonzistentní, selektivní výklad liberálních teologů, kteří je zcela odmítli nebo se je rozhodli ignorovat, ale interpretoval je jako vyjádření autorova sebepoznání, jehož zkušenost může být relevantní i pro moderního člověka, neboť zkušenost jde za historicitu konkrétních událostí, k nimž nemáme bezprostřední přístup. Na základě východisek Heideggerovské existencialistické filozofie navrhuje metodu reinterpretační – „demytologizace“ – Písma, která bere mytologické pasáže zcela vážně, aniž by je četla doslovně. Svůj podnik vnímal jako návrat k již řečenému, ovšem v pozitivním světle a v reakci k návratu některých teologů k hlásání bezprostředního konce světa rané církve.⁷⁷ Účelem demytologizace je podle Bultmanna najít hlubší „existenciální“ význam textu, který autoři *Nového zákona* vyjádřili mytologickým jazykem. Nový zájem o eschatologii jako integrální součásti křesťanského učení a víry napříč konfesemi ilustrují četné práce protestantských teologů – *Christus und die Zeit* (1951) Oscara Cullmanna (1902–1999), *Eternal Hope* (1954) Emila Brunnera (1889–1966) nebo další Moltmannova kniha věnující se eschatologii *Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie* (1995), ale i díla katolických teologů Karla Rahnera (1904–1984), Hanse Urs von Balthasara (1905–1988), Hanse Künga (1928–2021) a dalších.⁷⁸ Bauckham upozorňuje, že v současném západním akademickém teologickém diskurzu, se diskuse soustředí především na ukřižovaného a vzkříšeného Krista, který „je v jistém smyslu modelem i příslibem toho, co může znamenat budoucí všeobecné vzkříšení a nové stvoření všech věcí,“ zohledňující nejen otázky kontinuity a diskontinuity nového stvoření, ale také transcendentní podmíněnost naděje spojené s Ježíšovou obětí a bezpodmínečnou Boží milostí.⁷⁹ Vedle toho dochází i k paralelnímu rozvoji (pre)milenialismu, který navzdory nezanedbatelnému vývoji a posunu (reprezentovaný například progresivním dispenzacionalismem, který dává větší prostor symbolické interpretaci Písma), stále počítá s doslovnou realizací biblického obrazu apokalypsy, spásou věřících a věčným zatracením těch, kteří včas neuvěřili.

Závěr

Mnoho badatelů se dnes shoduje, že ve 20. století skutečně dochází k znovuobjevení eschatologie, které je nutné chápat v kontextu vzestupu liberální teologie a imanentní eschatologie v 19. století a následného zklamání

⁷⁷ ERICKSON. *Contemporary*. s. 35-37, 38-39.

⁷⁸ WALLS. Introduction. Online.; VENTER. Trends. s. 106.; BAUCKHAM. *Emerging*. Online.; NOBLE. *Eschatology*. s. 298-299.

⁷⁹ BAUCKHAM. *Emerging*. Online.

z neúspěchu lidského, na Bohu nezávislého, podniku zdokonalování společnosti.⁸⁰ Přestože se procesy v americkém a evropském diskurzu vzájemně ovlivňovaly, v americkém prostředí, ve kterém je nutné zohlednit kontext náboženského dědictví puritánství, probuzenectví a také krizi způsobenou občanskou válkou a rychlou industrializací, dochází k mnohem pomalejšímu procesu odkouzlení křesťanské víry a eschatologie, která nakonec vyvrcholila vyostřeným konfliktem mezi tradičními, konzervativními protestanty a liberálními křesťany ovlivněných evropskou osvícenskou filozofií. Zatímco ve Spojených státech můžeme nahlížet kontinuitu radikálně (pre)mileniálních představ, nesených především částí evangelikálních protestantů, v Evropě sice dochází ze strany řady protestantských teologů (neo-ortodoxních i liberálních) v první polovině 20. století k návratu k budoucnosti, transcendentní a na Bohu závislé eschatologii, ovšem prosté prvků radikálního milenialismu. Tato nová verze eschatologie sice prostředkuje „nadpřirozenu“ potřebnou míru legitimacy, ale kladeho kamsi do budoucnosti, kde nenadělá příliš škody a kontroverze. Jde tak stále o eschatologii značně intelektualizovanou, integrativní, odmytologizovanou, transformovanou novou hermeneutikou a vědou, se kterou se snaží zůstat v dialogu, ale také zohledňující pluralitu náboženství a pravd v postmoderní společnosti, která na jednu stranu může vybízet k pokoře a holistickému obrazu spásy,⁸¹ ovšem na stranu druhou prostředkuje novou legitimitu i těm pravdám, které byly odmítnuty.

Bibliografie

- RAE, Murray. *Christian Theology: The Basics*. Londýn, New York: Routledge, 2015. 178 s. ISBN: 978-0-415-81495-9.
- WOLFEOVÁ, Judith. Eschatology. In: RASMUSSEN, Joel, D. S.; WOLFEOVÁ, Judith a ZACHHUBER, Johannes (eds.) *The Oxford Handbook of Nineteenth-Century Christian Thought*. Oxford: Oxford University Press, 2017. s. 676-695. ISBN: 978-0-19-871840-6.
- NOBLE, Thomas, A. Eschatology. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 296-299. ISBN: 978-0-8308-7962-5.
- HORYNA, Břetislav. Eschatologie. In: PAVLINCOVÁ, Helena a HORYNA, Břetislav (eds.) *Judaismus. Křesťanství. Islám*. 2. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2003. s. 287. ISBN: 80-7182-165-9.

⁸⁰ WALLS. Introduction. Online.; BAUCKHAM. Emerging. Online.

⁸¹ VENTER. Trends. s. 113-114.; BAUCKHAM. Emerging. Online.

- LUKEŠ, Jiří. Milenialismus a jeho typy - Milénium a možné způsoby jeho interpretace. In: BIERNOT, David; LUKEŠ, Jiří; OSTRÁNSKÝ, Bronislav a VOJTÍŠEK, Zdeněk (eds.) *Konec tohoto světa: Milenialismus a jeho místo v judaismu, křesťanství a islámu*. Praha: Dingir, 2012. s. 83-113. ISBN: 978-80-86779-24-9.
- WALLS, L. Jerry. Introduction. In: WALLS, L. Jerry (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: Oxford Academic, <https://academic.oup.com/edited-volume/34387/chapter-abstract/291600661?redirectedFrom=fulltext>. [paywall]. [citováno prosinec 2023].
- BAUCKHAM, Richard. Emerging Issues in Eschatology in the Twenty-First Century. In: WALLS, Jerry L. (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: <https://academic.oup.com/edited-volume/34387/chapter-abstract/291621632?redirectedFrom=fulltext>. [paywall]. [citováno leden 2024].
- RYRIE, Charles, C. *Dispensationalism*. Chicago: Moody Press, 1995. 176 s. ISBN: 0-8024-2187-3.
- VOJTÍŠEK, Zdeněk. Koncepce milenialismu. In: BIERNOT, David; LUKEŠ, Jiří; OSTRÁNSKÝ, Bronislav a VOJTÍŠEK, Zdeněk (eds.) *Konec tohoto světa: Milenialismus a jeho místo v judaismu, křesťanství a islámu*. Praha: Dingir, 2012. s. 7-37. ISBN: 978-80-86779-24-9.
- SAUTER, Gerhard. *Eschatological Rationality: Theological Issues in Focus*. Grand Rapids: Baker Books, 1996. 207 s. ISBN: 0-8010-2112-X.
- SAUTER, Gerhard. Protestant Theology. In: WALLS, Jerry L. (ed.) *The Oxford Handbook of Eschatology*. Online. Oxford Academic, 2. září 2009. Dostupné z: Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195170498.003.14>. [paywall]. [citováno říjen 2023].
- MARSDEN, M. George. *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1991. 208 s. ISBN: 0-8028-0539-6.
- GULLEY, Norman, R. *Eschatology of Karl Barth*. Edinburg, 1970. Disertační práce. Univerzita v Edinburgu. Teologická fakulta. 592 s.
- ORR, James. *The Progress of Dogma*. Londýn: Hodder a Stoughton, 1901. 365 s.
- BAXTER, C., A. Neo-orthodoxy. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 608. ISBN: 978-0-8308-7962-5.
- SOUŠEDÍK, Stanislav. Filosofie náboženství mezi ortodoxií a romantikou. *Reflexe*, vol. 52 (2017), s. 47-70. DOI: 10.14712/25337637.2017.16.

- WOLFEOVÁ, Judith. *Hope. Eschatology in the 20th Century*. Online. 2021. Dostupné z: Academia, https://www.academia.edu/43142984/Hope_Eschatology_in_the_20th_Century_. [citováno listopad 2023].
- WALTERS, Kerry, S. *Revolutionary Deists: Early America's Rational Infidels*. New York: Prometheus Books, 2011. 279 s. ISBN: 978-1-61614-190-5.
- WILLIAMS, S. N. Deism. In: DAVIE, Martin; GRASS, Tim; HOLMES, Stephen, R.; MCDOWELL, John a NOBLE, Thomas, A. (eds.) *New Dictionary of Theology: Historical and Systematic*. 2. vyd. Londýn, Downers Grove: Inter-Varsity Press, 2016. s. 247-248. ISBN: 978-0-8308-7962-5.
- TOMKINS, Stephen. *Stručné dějiny křesťanství*. V. Cinke (překl.). Praha: Volvox Globator, 2009. 365 s. ISBN: 978-80-7207-703-8.
- MOORE, Rebecca. European Millennialism. In: WESSINGER, Catherine (ed.) *The Oxford Handbook of Millennialism*. New York: Oxford University Press, 2011. s. 284-303. ISBN: 978-0-19-530105-2.
- HUME, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. BEAUCHAMP, Tom, L. (ed.), Oxford: Oxford University Press, 1999. 296 s. ISBN 0-19-875249-0.
- KANT, Immanuel. *Foundations of the metaphysics of morals, and What is enlightenment?* L. W. Beck (překl.). New York: Liberal Arts Press, 1959. 92 s.
- SUTTON, Matthew, A. *American Apocalypse: A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge, Londýn: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. 459 s. ISBN 978-0-674-04836-2.
- FOSDICK, Harry, E. Shall the Fundamentalists Win? *The Christian Century*, vol. 39 (červen 1922), no. 23, s. 713-717.
- ASSMANN, Jan. *Of God and Gods: Egypt, Israel and the Rise of Monotheism*. Madison: University of Wisconsin Press, 2008, 196 s. ISBN: 0-299-22550-X.
- STYFHALS, William. Evil in History: Karl Löwith and Jacob Taubes on Modern Eschatology. *Journal of the History of Ideas*, vol. 76 (duben 2015), no. 2, s. 191-213.
- BALMER, Randall. *Encyclopedia of Evangelicalism*. Revidovaná a rozšířená verze. Waco: Baylor University Press Waco, 2004. 781 s. ISBN 1-932792-04-X.
- ZIMDARS-SWARTZ, Sandra, L., ZIMDARS-SWARTZ, Paul, F. Apocalypticism in Modern Western Europe. In: MCGINN, Bernard; COLLINS, John, J. a STEIN, Stephen, J. (eds.) *The Encyclopedia of Apocalypticism*. Vol. 2. New York, Londýn: Continuum, 1998, s. 265-292. ISBN 0-8264-1252-1.
- VENTER, Rian. Trends in contemporary Christian eschatological reflection. *Missionalia*, vol. 43 (2015), no. 1, s. 105-123. DOI: <http://dx.doi.org/10.7832/43-1-72>.

- GRIBBEN, Crawford. *Evangelical Millennialism in the Trans-Atlantic world, 1500-2000*. Palgrave Macmillan, 2011. 202 s. ISBN 978–0–230–00825–0.
- BAUCKHAM, Richard. Eschatology. In: WEBSTER, John; TANNER, Kathryn a TORRANCE, Iain (eds.) *The Oxford Handbook of Systematic Theology*. New York: Oxford University Press, 2007. s. 306-322. ISBN: 978–0–19–924576–5.
- ERICKSON, Millar, J. *Contemporary Options in Eschatology: A Study of the Millennium*. Grand Rapids: Baker Book House, 1977. 197 s. ISBN: 0-8010-3442-6.
- HORYNA, Břetislav. přirozená teologie. Online. In: Religionistická encyklopedie, 11.12.2021. Dostupné z: [https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/p%C5%99irozen%C3%A11_teologie_\(JKI-K\)](https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/p%C5%99irozen%C3%A11_teologie_(JKI-K)). [citováno 2024-01-26].

Tento článek byl financován v rámci projektu SVV 2023 č. 260616 NÁBOŽENSTVÍ VE VEŘEJNÉM PROSTORU.